

کلیات جغرافیا
با تأکید بر جغرافیای ایران
(رشته تاریخ)

گروه مولفان

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگفتار ناشر

کتاب‌های دانشگاه پیام نور حسب مورد و با توجه به شرایط مختلف یک درس در یک یا چند رشته دانشگاهی، به صورت کتاب درسی، متن آزمایشگاهی، فرادرسی، و کمک درسی چاپ می‌شوند.

کتاب درسی ثمره کوشش‌های علمی صاحب اثر است که براساس نیازهای درسی دانشجویان و سرفصل‌های مصوب تهیه و پس از داوری علمی، طراحی آموزشی، و ویرایش علمی در گروه‌های علمی و آموزشی، به چاپ می‌رسد. پس از چاپ ویرایش اول اثر، با نظرخواهی‌ها و داوری علمی مجدد و با دریافت نظرهای اصلاحی و متناسب با پیشرفت علوم و فناوری، صاحب اثر در کتاب تجدیدنظر می‌کند و ویرایش جدید کتاب با اعمال ویرایش زبانی و صوری جدید چاپ می‌شود.

متن آزمایشگاهی (م) راهنمایی است که دانشجویان با استفاده از آن و کمک استاد، کارهای عملی و آزمایشگاهی را انجام می‌دهند.

کتاب‌های فرادرسی (ف) و **کمک درسی** (ک) به منظور غنی‌تر کردن منابع درسی دانشگاهی تهیه و بر روی لوح فشرده تکثیر می‌شوند و یا در وبگاه دانشگاه قرار می‌گیرند.

مدیریت تولید محتوا و تجهیزات آموزشی

فهرست

پیشگفتار	یازده
راهنمای مطالعه	سیزده
هدف کلی و هدف‌های مرحله‌ای	پانزده
فصل اول: حدود و قلمرو علم جغرافیا	۱
هدف مرحله‌ای	۱
هدف‌های رفتاری - آموزشی	۱
۱-۱. جایگاه جغرافیا	۲
۲-۱. مفهوم و تعریف جغرافیا	۴
۳-۱. تقسیمات جغرافیا	۸
۴-۱. مفاهیم جغرافیایی	۱۲
۱-۴-۱. موقعیت جغرافیایی	۱۲
۲-۴-۱. مفهوم فضا	۱۴
۳-۴-۱. مفهوم مکان	۱۵
۴-۴-۱. فضا، مکان و زمان	۱۶
۵-۴-۱. مفهوم محیط	۱۶
۶-۴-۱. مفهوم روستا	۱۸
۷-۴-۱. مفهوم شهر	۱۹
۸-۴-۱. مفهوم منطقه	۲۲
۹-۴-۱. مفهوم ناحیه	۲۲
۱۰-۴-۱. مفهوم حوضه طبیعی	۲۳
۱۱-۴-۱. مفهوم حوزه اجتماعی	۲۴
۵-۱. ارتباط تاریخ و جغرافیا	۲۵
خلاصه فصل اول	۲۷
خودآزمایی فصل اول	۲۸
فصل دوم: زمین در فضا	۳۱
هدف مرحله‌ای	۳۱
هدف‌های رفتاری - آموزشی	۳۱
۱-۲. کنجکاوی انسان در فضا	۳۲
۲-۲. کیهان و کهکشان	۳۳

۳۳	۱-۲-۲. کهکشان راه شیری
۳۵	۳-۲. موقعیت زمین در فضا
۳۹	۴-۲. مشخصات کره زمین
۴۳	۵-۲. شکل زمین
۴۸	۶-۲. حرکات زمین
۴۸	۱-۶-۲. حرکت چرخشی زمین
۴۹	۲-۶-۲. حرکت انتقالی زمین
۵۰	۱-۲-۶-۲. نتایج حرکت انتقالی زمین
۵۱	۲-۲-۶-۲. ایجاد فصل‌ها
۵۲	۳-۲-۶-۲. اختلاف در توزیع گرمای خورشید
۵۳	۳-۶-۲. سایر حرکات زمین
۵۴	۷-۲. زمان
۵۴	۱-۷-۲. زمان خورشید ظاهری
۵۵	۲-۷-۲. زمان منطقه‌ای
۵۵	۳-۷-۲. ساعت محلی
۵۶	۴-۷-۲. ساعت بین‌المللی
۵۷	۵-۷-۲. زمان اتمی
۵۷	۶-۷-۲. اوقات شرعی
۵۹	۷-۷-۲. ماه قمری و نجومی
۶۰	۸-۲. تقویم
۶۳	خلاصه فصل دوم
۶۵	خودآزمایی فصل دوم
۶۷	فصل سوم: نقشه و نقشه‌خوانی
۶۷	هدف مرحله‌ای
۶۷	هدف‌های رفتاری-آموزشی
۶۸	۱-۳. تعریف نقشه
۶۹	۲-۳. مقیاس نقشه
۷۰	۱-۲-۳. مقیاس لفظی
۷۱	۲-۲-۳. مقیاس خطی یا ترسیمی
۷۲	۳-۲-۳. مقیاس کسری
۷۴	۳-۳. طبقه‌بندی نقشه‌ها بر اساس مقیاس
۷۵	۴-۳. علائم قراردادی نقشه
۷۹	۱-۴-۳. طبقه‌بندی نشانه‌های قراردادی
۸۳	۵-۳. انواع نقشه
۸۳	۱-۵-۳. نقشه‌های عمومی
۸۷	۲-۵-۳. نقشه‌های ویژه
۹۵	خلاصه فصل سوم
۹۷	خودآزمایی فصل سوم

۹۹	فصل چهارم. جغرافیای طبیعی قاره‌های جهان
۹۹	هدف مرحله‌ای
۹۹	هدف‌های رفتاری- آموزشی
۱۰۰	۱-۴. قاره آسیا
۱۰۱	۱-۱-۴. زمین‌شناسی و چهره زمین
۱۰۵	۲-۱-۴. اوضاع اقلیمی
۱۰۶	۳-۱-۴. قلمروهای طبیعی
۱۰۹	۲-۴. قاره اروپا
۱۱۰	۱-۲-۴. موقعیت جغرافیایی
۱۱۱	۲-۲-۴. چهره زمین و تاریخچه زمین‌شناسی
۱۱۳	۳-۲-۴. اقلیم
۱۱۴	۴-۲-۴. پوشش گیاهی
۱۱۷	۵-۲-۴. شبکه آب‌ها
۱۱۹	۳-۴. قاره آفریقا
۱۱۹	۱-۳-۴. موقعیت و حدود
۱۲۰	۲-۳-۴. ناهمواریها
۱۲۳	۳-۳-۴. اقلیم
۱۲۵	۴-۳-۴. شبکه آب‌ها
۱۲۷	۵-۳-۴. قلمروها و نواحی
۱۲۹	۴-۴. قاره آمریکا
۱۲۹	۱-۴-۴. وسعت و موقعیت جغرافیایی
۱۳۰	۲-۴-۴. چهره زمین (ناهمواری‌ها)
۱۳۲	۳-۴-۴. اقلیم
۱۳۳	۴-۴-۴. شبکه آب‌ها
۱۳۳	۵-۴-۴. خاک، پوشش گیاهی و جانوری
۱۳۳	۶-۴-۴. قلمروها
۱۳۵	۵-۴. قاره اقیانوسیه
۱۳۵	۱-۵-۴. وسعت و موقعیت
۱۳۶	۲-۵-۴. زمین‌شناسی و چهره زمین
۱۳۸	۳-۵-۴. اقلیم
۱۳۹	۴-۵-۴. شبکه آب‌ها
۱۴۰	۵-۵-۴. خاک‌ها
۱۴۱	۶-۵-۴. پوشش گیاهی
۱۴۲	۷-۵-۴. قلمروهای استرالیا
۱۴۳	۸-۵-۴. زلاندنو
۱۴۵	۹-۵-۴. مجمع‌الجزایر مهم اقیانوسیه
۱۴۶	خلاصه فصل چهارم
۱۴۷	خودآزمایی فصل چهارم

۱۴۹	فصل پنجم. جغرافیای انسانی قاره‌های جهان
۱۴۹	هدف مرحله‌ای
۱۴۹	هدف‌های رفتاری - آموزشی
۱۵۰	۱-۵. قاره آسیا
۱۵۱	۱-۱-۵. جمعیت
۱۵۲	۲-۱-۵. نژاد
۱۵۴	۳-۱-۵. زبان
۱۵۵	۴-۱-۵. مذهب
۱۵۶	۵-۱-۵. نوع معیشت و زندگی
۱۵۸	۶-۱-۵. منابع و معادن
۱۶۱	۲-۵. قاره اروپا
۱۶۱	۱-۲-۵. جمعیت
۱۶۳	۲-۲-۵. نژاد
۱۶۴	۳-۲-۵. زبان
۱۶۵	۴-۲-۵. مذهب
۱۶۶	۵-۲-۵. ویژگی‌های اقتصادی
۱۷۳	۳-۵. قاره آفریقا
۱۷۵	۱-۳-۵. جمعیت
۱۷۵	۲-۳-۵. نژاد
۱۷۸	۳-۳-۵. زبان
۱۷۹	۴-۳-۵. مذهب
۱۷۹	۵-۳-۵. منابع معدنی
۱۸۰	۴-۵. قاره آمریکا
۱۸۱	۱-۴-۵. آمریکای شمالی
۱۸۴	۲-۴-۵. آمریکای مرکزی
۱۸۴	۳-۴-۵. آمریکای جنوبی
۱۸۶	۵-۵. قاره اقیانوسیه
۱۸۷	۱-۵-۵. نژاد
۱۸۹	۲-۵-۵. زبان
۱۸۹	۳-۵-۵. مذهب
۱۹۰	۴-۵-۵. دامپروری
۱۹۱	۵-۵-۵. معادن
۱۹۱	۶-۵-۵. زلاند نو
۱۹۳	خلاصه فصل پنجم
۱۹۵	خودآزمایی فصل پنجم

۱۹۷	فصل ششم. جغرافیای سکونت در ایران
۱۹۷	هدف مرحله‌ای
۱۹۷	هدف‌های رفتاری - آموزشی
۱۹۸	۱-۶. شیوه‌های زندگی و نظام سکونتگاهی کشور ایران
۱۹۹	۲-۶. زندگی کوچ نشینی و سکونتگاه های آن
۲۰۰	۱-۲-۶. پراکندگی کوچ نشینان ایران
۲۰۱	۲-۲-۶. نظام اجتماعی کوچ نشینان ایران
۲۰۲	۳-۲-۶. جمعیت کوچ‌نشینان ایران
۲۰۶	۳-۶. روستانشینی و بنیان‌های جغرافیایی روستاهای ایران
۲۰۶	۱-۳-۶. شکل استقرار روستاهای ایران
۲۰۸	۲-۳-۶. تأثیر ارتفاعات در شکل‌گیری روستاهای ایران
۲۰۹	۳-۳-۶. ویژگی‌های اجتماعی اقتصادی روستاهای ایران و نظام‌های مبتنی بر آن‌ها
۲۱۰	۴-۶. شهرنشینی در ایران
۲۱۰	۱-۴-۶. شهرنشینی در دوران اسلامی در ایران
۲۱۳	۲-۴-۶. شهرنشینی در دوره قاجار و پهلوی (انقلاب مشروطیت تا انقلاب اسلامی)
۲۱۳	۱-۲-۴-۶. ساختار و سازمان شهر در دولت قاجار
۲۱۴	۲-۲-۴-۶. ساخت و سازمان شهر در دولت پهلوی
۲۱۷	۳-۴-۶. شهرنشینی بعد از انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷
۲۱۹	۵-۶. عوامل جغرافیایی مؤثر بر مکان‌گزینی شهرهای ایران
۲۲۳	۶-۶. نظام تقسیمات کشوری ایران
۲۲۳	۱-۶-۶. سابقه و سیر تحولات تقسیمات کشوری ایران
۲۲۴	۲-۶-۶. نظام تقسیمات کشوری بعد از انقلاب اسلامی
۲۲۶	۷-۶. تغییرات و تحولات جمعیت شهری و روستایی در ایران
۲۳۰	۱-۷-۶. طبقه‌بندی روستاها و شهرهای ایران
۲۳۱	۲-۷-۶. شبکه شهرهای ایران و طبقه‌بندی جمعیتی آن‌ها
۲۳۵	خلاصه فصل ششم
۲۳۵	خودآزمایی فصل ششم
۲۳۹	پاسخ خودآزمایی‌ها
۲۴۱	ضمائم
۲۴۷	منابع و ماخذ

پیشگفتار

هرودت به عنوان اولین مورخ بزرگ که قسمت زیادی از کارهای او به سهولت در زمره کارهای جغرافیایی شناخته می‌شود، بر این اعتقاد است که باید با تمام تاریخ برخورد جغرافیایی و با جغرافیا برخورد تاریخی کرد. این جمله نیز از او است؛ تفکر جغرافیایی زائیده تاریخ است. جغرافیا زمینه تاریخی را تعیین می‌کند و مراحل محیطی در ارتباط با وقایع تاریخی از آن به معنی می‌رسند.

با این مقدمه و با هدف آشنایی با مبانی جغرافیا و تأثیراتی که این علم بر رخدادهای تاریخی دارد، درس کلیات جغرافیا با تأکید بر جغرافیای ایران به ارزش دو واحد درسی، برای رشته تاریخ طراحی شده است. با توجه به هم‌پوشی برخی از سرفصل‌های این درس با بعضی از سرفصل‌های تعدادی از درس‌های رشته جغرافیا، گروه علمی جغرافیا با هماهنگی گروه علمی تاریخ، تصمیم گرفت یک منبع درسی با استفاده از چهار منبع موجود در دانشگاه برای درس فوق تهیه و تدوین کند. این اقدام به عنوان یک الگو از تهیه و تدوین یک منبع تألیفی با نام مؤلفان آن آثار است. این اثر تألیفی در شش فصل و با استفاده از منابع زیر تدوین و ویرایش شده است:

فصل اول. حدود و قلمرو علم جغرافیا. از منابع زیر استفاده شده است؛

- جغرافیای شهری و روستاشناسی، تألیف سیدمهدی موسی‌کاظمی و سید علی بدری.

فصل دوم. زمین در فضا. از منبع زیر استفاده شده است؛

- زمین در فضا، تألیف تقی عدالتی.

فصل سوم. نقشه و نقشه خوانی. از منبع زیر استفاده شده است؛

- نقشه و نقشه‌خوانی در جغرافیا، تألیف جمشید جداری عیوضی.

فصل چهارم. جغرافیای طبیعی قاره‌های جهان. از منبع زیر استفاده شده است؛

- کلیات قاره‌ها، تألیف سید رحیم مشیری.

فصل پنجم. جغرافیای انسانی قاره‌های جهان. از منبع زیر استفاده شده است؛

- کلیات قاره‌ها، تألیف سید رحیم مشیری.

فصل ششم. جغرافیای سکونت در ایران. از منبع زیر استفاده شده است؛

- جغرافیای شهری و روستاشناسی، تألیف سیدمهدی موسی‌کاظمی و سید علی بدری.

هر کدام از منابع فوق وضعیت‌های مختلفی از نظر وضعیت چاپ، تاریخ انتشار، طراحی آموزشی و وضعیت ویراستاری علمی داشته‌اند. به‌علاوه برخی اطلاعات و آمارها در آن‌ها نیز قدیمی بوده‌اند. بنابراین علاوه بر تدوین، تلخیص و ویرایش مطالب به منظور پوشش دادن سرفصل‌های درس، با استفاده از چند منبع دیگر، برخی مباحث به آن‌ها اضافه شده و آمارها نیز به‌روز شده‌اند. در خصوص اطلاعات جمعیتی قاره‌ها، سعی شده است برآوردهای جمعیتی برای سال ۲۰۱۱ به آن افزوده شده، و برآوردهای جمعیتی سالهای ۲۰۰۳ و ۲۰۳۰ برای کشورها در قسمت ضمایم آورده شود.

همچنین تصاویر مناسب (به ویژه نقشه‌ها) مربوط به مباحث فصل‌های دوم تا پنجم از منابع اینترنتی گرفته شده که آدرس آن‌ها در قسمت منابع آورده شده است.

توصیه می‌شود از یک اطلس جامع حاوی نقشه‌های مختلف جهان و کشورها به‌ویژه برای فصل‌های چهارم و پنجم استفاده نمایید. برای اطلاعات بیشتر در مورد مفاهیم نقشه و نقشه‌خوانی، اطلاعات در مورد زمین و دیگر سیارات در فضا و نیز مطالب تفصیلی در مورد ویژگی‌های جغرافیای طبیعی و خصوصیات جغرافیای انسانی قاره‌ها به اصل منابع فوق مراجعه شود.

دکتر سیدمهدی موسی‌کاظمی

استادیار گروه جغرافیا مرکز تهران

مرداد ۱۳۹۱

راهنمای مطالعه

کتاب حاضر (کلیات جغرافیا؛ با تأکید بر جغرافیای ایران) که هم اکنون در اختیار شما است و آماده مطالعه می‌باشد، با توجه به سرفصل‌های مصوب شورای عالی برنامه‌ریزی، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری برای دو واحد درسی در دوره کارشناسی رشته تاریخ تدوین شده است. با توجه به نظام آموزشی دانشگاه پیام‌نور سعی شده است مطالب این کتاب به صورت خودآموز تدوین شود، تا دانشجو بتواند با حداقل اشکال آن را مطالعه کند. برای استفاده بهتر از مطالعه لازم است به نکات زیر توجه شود:

۱. مطالب این کتاب به گونه‌ای تدوین شده است که به برخی از مطالب آن ممکن است در درس‌های دیگر اشاره شده باشد. بنابراین محتوای آن دارای پیچیدگی‌های چندانی نمی‌باشد و مطالعه دقیق در محیط آرام می‌تواند شما را به راحتی به هدف نهایی برساند.

۲. این کتاب دارای هدف‌های آموزشی کلی و هدف‌های رفتاری-آموزشی در هر فصل می‌باشد، قبل از شروع مطالعه کتاب هدف‌های آموزشی کتاب را مطالعه نمایید تا بتوانید دید کلی نسبت به مطالب کتاب پیدا کنید. قبل از شروع هر فصل نیز لازم است هدف‌های آن فصل را برای میزان دقت به مطالب آن مطالعه کنید.

۳. محتوای هر فصل را به ترتیب مطالعه کنید و پس از اطمینان از فراگیری آن به نمونه سؤالاتی که در پایان هر فصل آمده است پاسخ دهید. پاسخ درست شما به ۷۵٪ از سؤالات، حداقل لازم برای شروع فصل بعدی است. در هر حال پاسخ‌های اشتباه خود را قبل از ورود به فصل بعدی اصلاح نمایید.

۴. در پایان کتاب پاسخ خودآزمایی‌ها آمده است با کنترل آن‌ها میزان فراگیری خود را از هر فصل ارزیابی کنید.

۵. نشست‌های رفع اشکال گروهی و فردی می‌تواند شما را در تسلط به تمام مطالب کتاب یاری دهد. بنابراین با حضور در این نشست‌ها میزان فراگیری خود را از مطالب کتاب تحقق ببخشید.

در پایان از کلیه همکاران محترم و دانشجویان عزیز درخواست می‌شود اشکالات کتاب را بر اساس فرم نظرخواهی پایان کتاب برای اصلاحات بعدی منعکس نمایند.

موفق باشید

هدف کلی و هدف‌های مرحله‌ای

هدف کلی درس، آشنایی با مبانی دانش جغرافیا به منظور استفاده در تحلیل تأثیرات این علم بر رخدادهای تاریخی با تأکید بر جغرافیای ایران است. برای رسیدن به هدف کلی، هدف‌های مرحله‌ای زیر باید دنبال شود:

۱. آشنایی با دانش جغرافیا و سیر تکوینی آن؛
۲. آشنایی با مفاهیم جغرافیایی؛
۳. آشنایی با چگونگی ارتباط تاریخ و جغرافیا؛
۴. آشنایی با مباحث مقدماتی جغرافیای ریاضی یعنی شکل هندسی زمین؛
۵. آشنایی با حرکات زمین در فضا و نتایج آن؛
۶. آشنایی با مفاهیم و اصطلاحات نقشه و نقشه‌خوانی مقدماتی؛
۷. آشنایی با ویژگی‌های جغرافیای طبیعی قاره‌های آسیا، اروپا، آفریقا، آمریکا و اقیانوسیه؛
۸. آشنایی با ویژگی‌های جغرافیای انسانی قاره‌های آسیا، اروپا، آفریقا، آمریکا و اقیانوسیه؛
۹. آشنایی با شیوه‌های زندگی و نظام سکونتگاهی کشور ایران؛
۱۰. آشنایی با بنیان‌های جغرافیایی نظام سکونتگاهی کشور ایران؛
۱۱. آشنایی با نظام تقسیمات کشوری ایران؛
۱۲. آشنایی با تحولات و تغییرات جمعیت روستایی و شهری در ایران.

فصل اوّل

حدود و قلمرو علم جغرافیا

هدف مرحله‌ای

دانشجویان رشته تاریخ در این فصل ضمن آشنایی با جایگاه و قلمرو جغرافیا، تعاریف این علم و تقسیمات آن را آموخته، مفاهیم جغرافیایی و ارتباط آن با علم تاریخ را به تفصیل یاد می‌گیرند.*

هدف‌های رفتاری - آموزشی

دانشجو پس از مطالعه مطالب این فصل باید بتواند:

۱. جایگاه و قلمروی جغرافیا را تشریح کند؛
۲. جایگاه جغرافیا در عصر یونان باستان را شرح دهد؛
۳. اولین تعاریف از جغرافیا را بیان کرده، مفاهیم کلیدی در آن‌ها را بازشناسی کند؛
۴. مراتب بزرگی محیط‌های جغرافیایی و منطقه مورد توجه جغرافیدانان را مشخص کند؛
۵. عوامل اصلی شکل‌دهنده جغرافیای سیاره زمین و دو قطب جغرافیا را توضیح دهد؛
۶. تقسیمات جغرافیا براساس موضوع مطالعه و ماهیت عامل مورد نظر را شرح دهد؛
۷. تقسیمات جغرافیایی طبیعی و جغرافیای انسانی را توضیح دهد؛

* بیشتر مطالب این فصل از کتاب جغرافیای شهری و روستاشناسی تألیف سیدمهدی موسی‌کاظمی و سیدعلی بدری (۱۳۸۷) انتشارات دانشگاه پیام نور، فصل‌های اوّل و دوم، گرفته شده است.

۸. تقسیمات جغرافیا را با تأکید بر مکان سکونتگاه‌ها شرح دهد؛
۹. پدیده یا پدیده‌های جغرافیایی را تعریف کند؛
۱۰. مفهوم موقعیت جغرافیایی و طرق بیان موقعیت جغرافیایی هر پدیده را توضیح دهد؛
۱۱. مفهوم فضا را شرح داده، ترتیب فضاها را بیان کند؛
۱۲. مفهوم مکان را توضیح داده، رابطه فضا و مکان را با زمان تبیین کند؛
۱۳. مفهوم محیط را تعریف کرده، انواع آن را برحسب نگرش جغرافیدان‌ها تشریح کند؛
۱۴. مفهوم روستا و معیارهای شناخت سکونتگاه‌های روستایی را توضیح دهد؛
۱۵. مفهوم شهر و معیارهای شناخت شهر را توضیح دهد؛
۱۶. مفاهیم شهرنشینی و شهرگرایی را توضیح دهد؛
۱۷. مفاهیم روستاشهر، مادرشهر، و ابرشهر را شرح دهد؛
۱۸. مفاهیم منطقه و ناحیه را شرح دهد؛
۱۹. مفاهیم حوضه طبیعی، حوزه اجتماعی و محله را توضیح دهد؛
۲۰. چگونگی رابطه جغرافیا و تاریخ و مفاهیم مرتبط با آن را توضیح دهد.

۱-۱. جایگاه جغرافیا

از آغاز پیدایش انسان بر روی کره زمین، جغرافیا نیز به وجود آمد. به قول معروف "عمر جغرافیا با عمر انسان ساکن سیاره زمین برابر است"^۱ از زمانی که انسان بر روی کره زمین پا نهاد، برای رفع نیازهای اولیه حیات خود یعنی غذا و سرپناه (برای در امان ماندن از پدیده‌های طبیعی، هم‌نوعان و دیگر مخلوقات در حیات وحش) وابسته به مکان‌های معین و مناسب زندگی بوده است. شناسایی این مکان‌ها اولین کوشش انسان در موجودیت بخشیدن به علم جغرافیا در قلمروی دانش بشری بوده است.

بنابر مقدمه بالا، موضوع علم جغرافیا مکان و خصیصه‌های آن از یک سو، و تفاوت‌ها، تغییرات و ناهماهنگی‌های موجود میان مکان‌ها از سوی دیگر است. انسان با علم جغرافیا، کنجکاو و کوشش برای افزایش آگاهی نسبت به سرزمین‌ها و شناخت تفاوت‌های مکانی آن‌ها را با محیط مسکونی خود آشکار می‌سازد. تغییر خصیصه‌های مکانی در دانش جغرافیا به دو دسته از پدیده‌ها مربوط می‌شود: پدیده‌های ناشی از عوامل طبیعی مانند آب‌وهوا، پستی و بلندی‌ها، منابع آبی و انواع خاک، و پدیده‌های

۱. شکویی، حسین (۱۳۶۴) فلسفه جغرافیا، ص ۲.

متبلور در جامعه انسانی و منتج از تقابل او با طبیعت که با تکامل فرهنگ و تمدن بشری اشکال مختلفی را به مکان‌های مختلف می‌دهد.

بدین ترتیب جایگاه علم جغرافیا و قلمروی آن در سازمان سستی دانش بشری معماگونه است؛ نه یک علم کاملاً طبیعی است و نه یک علم کاملاً اجتماعی. از کل ضخامت محیط تشکیل دهنده کره زمین (شامل جو کره زمین، سطح کره زمین و اعماق کره زمین با لایه‌های تشکیل دهنده‌اش) تقریباً یک هزارم آن در قلمروی مطالعه علم جغرافیا می‌باشد به عبارت دیگر، لایه نازکی به نام لایه زندگی که حیات بشر به آن وابسته است، مورد مطالعه و بررسی قرار می‌گیرد. علوم دیگر مانند هواشناسی، زمین‌شناسی و زیست‌شناسی از یک سو، و جامعه‌شناسی، اقتصاد و علوم سیاسی از سویی دیگر، پدیده‌های طبیعی و انسانی در مکان‌های مختلف را به‌خاطر ماهیت موضوع بررسی می‌کنند، ولی علم جغرافیا این پدیده‌ها را به عنوان مجموعه‌هایی مطالعه می‌کند که خصیصه‌های مکانی را می‌سازند (شکل‌های ۱-۱ و ۱-۲ را ببینید).

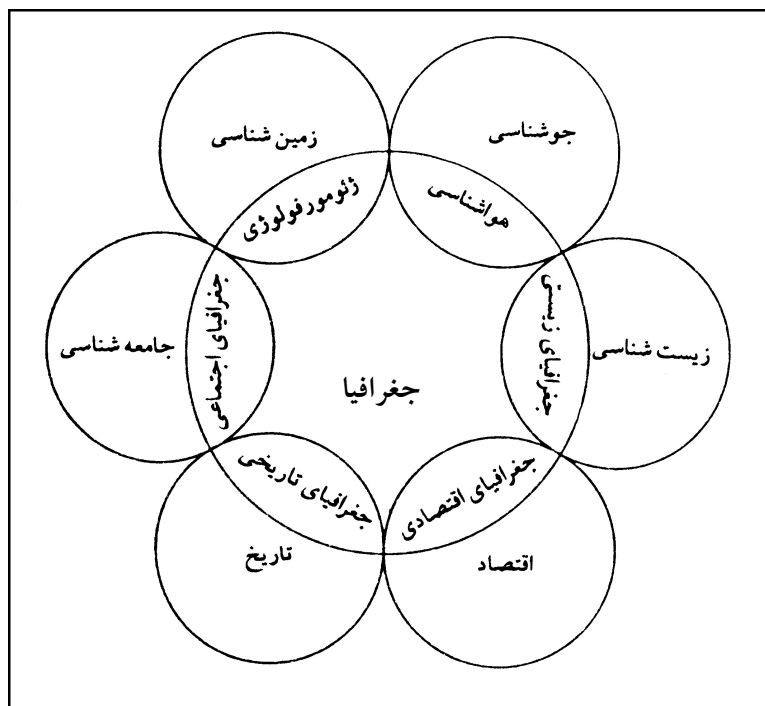
نگرش دقیق و منطقی و بیان تمایز خصیصه‌های مکانی از مکان دیگر تخصص خاصی نیاز دارد که سابقه آن به عنوان یک سنت قدیمی در علم جغرافیا به عصر یونان باستان می‌رسد. در این دوره تعیین مسافت، جهت و موقع جغرافیایی بیشتر مورد تأکید قرار می‌گرفت. ریشه‌های تحقیق اساتید یونانی در اصل از تمدن‌های خیلی قدیمی‌تر از جمله مصریان، سومریان، بابلیان، آشوریان، و فینیقی‌ها بوده است که با آن‌ها تماس داشته‌اند. اساتید یونان روش‌های توسعه یافته مشاهده و اندازه‌گیری را از مصریان؛ اصول کلی جبر را از سومریان؛ برخی مفاهیم ستاره‌شناسی را از بابلیان و آشوریان؛ الفبای فونتیک^۱ (درست شده با حروف بی صدا مانند الفبای کنونی سامی) و اصول اولیه اکتشاف و تجارت دریایی را از فینیقیان گرفتند.^۲

در کنار مطالعات یونانی‌ها و تمدن‌های قبل از آن، دو مرکز عمده دیگر مطالعات اولیه جغرافیایی در جهان، چین و شمال اروپا بود. کارهای جغرافیایی در چین متکی بر توسعه روش‌هایی برای بنای مشاهدات دقیق بود. اهالی اسکاندیناوی نیز برای کشف سرزمین‌های جدید با شرایط زندگی مساعدتر به نقاط دور و نزدیک سفرهای دریایی را انجام می‌دادند.^۳

1. phonetic

۲. جیمز، پرستن ای (۱۳۷۴) تاریخ علم جغرافیا. ترجمه علی اصغر نظری، ص ۳-۱.

۳. عبدالرزاق جوهری، یسری (۱۳۷۴) تاریخ اکتشافات جغرافیایی. ترجمه ع. متقی‌زاده و ا. برادری، ص ۸۳-۷۹.

شکل ۱-۱. محیط اطراف جغرافیا (مأخذ: آریلد هولت - جنسن، ۱۳۷۶، ص ۱۷)

در تمام دورانی که جغرافیا به هدف کشف و شناسایی مکان‌های قابل زندگی و سکونت مطرح می‌شد بخشی از دانسته‌های علما و فلاسفه‌ای را تشکیل می‌داد که هریک سرآمد و بنیانگذار علوم و دانش بشری هستند. از هومر، تالس، هرودت، افلاطون، ارسطو، بطلمیوس تا ابن‌سینا، ابن‌خلدون و ابوریحان بیرونی و دیگر علما، فلاسفه و کاشفان و مسافران تاریخ کارهای برجسته و نوشته‌های جغرافیایی از خود بر جای گذاشته‌اند که نشان دهنده تخصص ویژه آن‌ها در جغرافیا در عصر خود است.

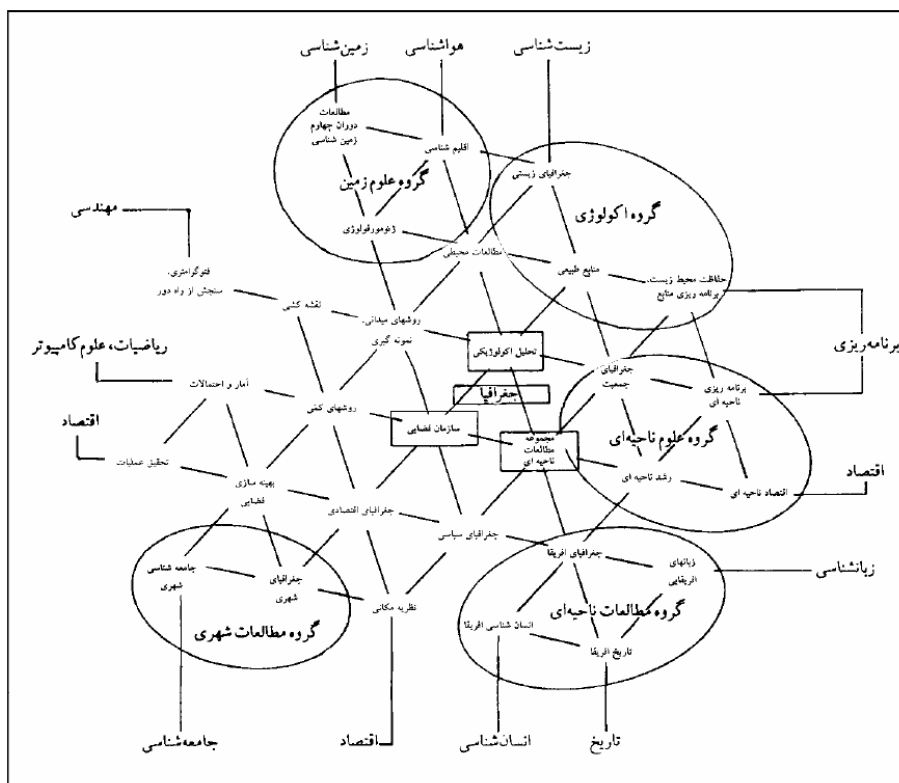
۲-۱. مفهوم و تعریف جغرافیا

گرچه بسیاری از علما و فلاسفه برجسته سهمی در اندیشه‌های جغرافیایی داشته‌اند، اراتوستن^۱ (دانشمند بزرگ یونانی و رئیس کتابداران موزه اسکندریه) تقریباً ۲۳۰۰ سال پیش، با تعریف جغرافیا به عنوان علم مطالعه سطح کره زمین به عنوان جایگاه، زیستگاه

1. Eratosthenes

حدود و قلمرو علم جغرافیا ۵

بشر و یا فضایی که انسان در آن زندگی می‌کند، علم جغرافیا را در بین رشته‌های علمی شناساند.^۱ از آن زمان تاکنون، این تعریف هنوز با مختصری تغییر در تعاریف و تفسیرهای جغرافیایی به کار می‌رود.

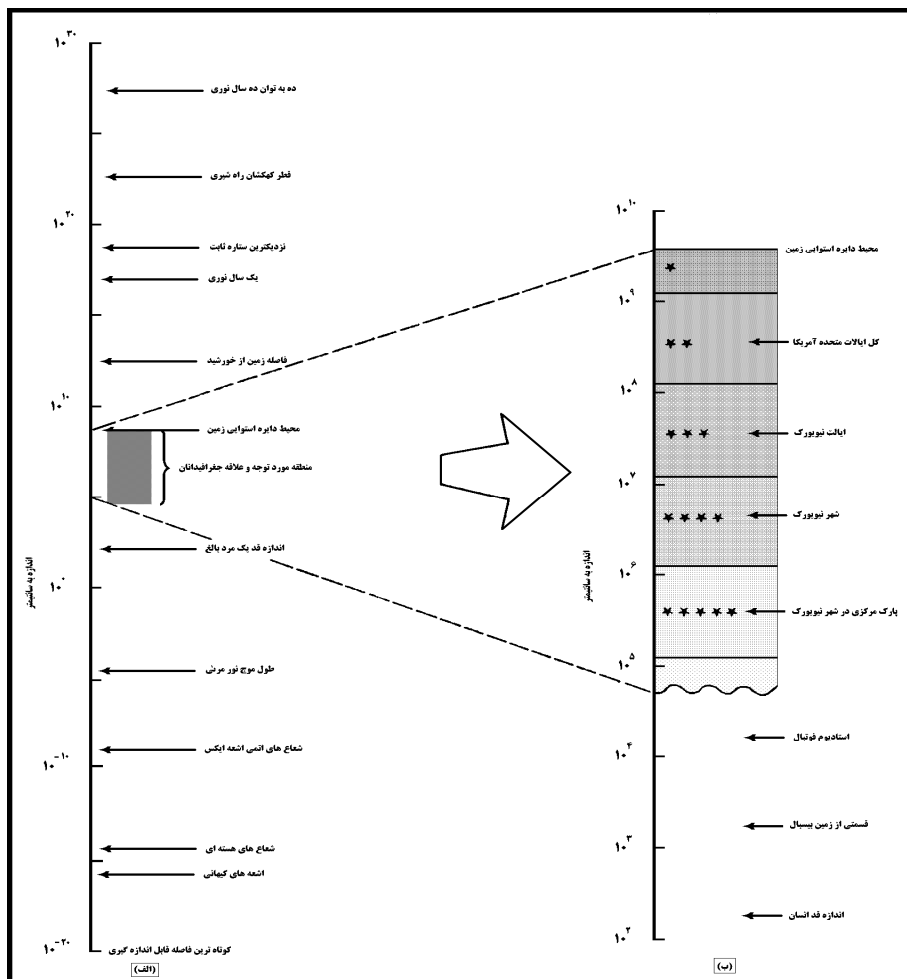

شکل ۱-۲. پیوندهای بین جغرافیا و رشته‌های مرتبط با آن (مأخذ: Haggett, 1979, p. 606)

واژه جغرافیا، از دو واژه یونانی geo به معنی زمین و graphein به معنی نوشتن ترکیب می‌شود. شاید بهترین تعریف رسمی شناخته شده از این رشته علمی، تعریف ریچارد هارتشورن^۲، جغرافیدان آمریکایی باشد که در کتاب خود به نام "نگرشی در ماهیت علم جغرافیا" به سال ۱۹۵۹ ارائه داد. او جغرافیا را "توصیف و تفسیر صحیح و عقلانی جنبه‌ها یا مشخصات متغیر کره زمین می‌داند." منظور از مشخصات متغیر،

۱. شکویی، حسین (۱۳۷۵) اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا. ص ۱۵.

تغییرپذیری فضایی است که بین مشخصه‌های سطح کره زمین در یک مکان و مکانی دیگر رخ می‌نماید و توسط جغرافیدان معنی می‌شود^۱. این تغییر پذیری فضایی در تمام مقیاس‌ها، از سطح کل کره زمین و بین قاره‌ها تا سطوح محلی و بین یک محله شهر و محلات دیگر آن شهر قابل مشاهده است و در قالب مراتب بزرگی محیط‌های جغرافیایی مطالعه می‌شود (شکل ۱-۳ را ببینید).

شکل ۱-۳. اندازه و مرتبه محیط‌های جغرافیایی (مأخذ: Haggett, 1979, p. 19)

براساس شکل (۱-۳) جغرافیدانان سلسله مراتبی از محیط‌ها با اندازه‌های متغیر را مطالعه می‌کنند. با این وجود، حتی این زنجیره وقتی محقق شعاعی از محیط‌ها را در نظر می‌گیرد که کل جهان را شامل می‌شوند نسبتاً محدود است. شعاع دید جغرافیدانان و محیط‌های بزرگتر در شکل فوق (به وسیله مقیاس) در قسمت (الف) نشان داده شده است. قسمت بزرگ شده (محدوده مورد توجه و علاقه جغرافیدانان) یعنی قسمت (ب) این امکان را می‌دهد تا آن‌را به محدوده‌هایی تقسیم نماییم که اندازه و مرتبه محیط‌های جغرافیایی را در چند سطح با مشخصات توصیف شده به شرح ذیل شامل شود؛

سطح اول، با یک ستاره، عرصه‌هایی با دامنه دید کل سطح کره زمین (محیط دایره استوایی) از چهل هزار کیلومتر تا دوازده هزار و پانصد کیلومتر را شامل می‌شود.

سطح دوم، با دو ستاره، عرصه‌هایی با دامنه دید از ۱۲۵۰۰ کیلومتر تا ۱۲۵۰ کیلومتر را در برمی‌گیرد. نمونه مثال در این دامنه کل ایالات متحده آمریکا (تقریباً یک قاره) است.

سطح سوم، با سه ستاره، عرصه‌هایی با دامنه دید از ۱۲۵۰ کیلومتر تا ۱۲۵ کیلومتر را شامل می‌شود. مثال نمونه در این دامنه ایالت نیویورک در آمریکا است.

سطح چهارم، با چهار ستاره، عرصه‌هایی با دامنه دید ۱۲۵ کیلومتر تا ۱۲/۵ کیلومتر را در بر می‌گیرد. مثال نمونه در این دامنه شهر نیویورک در ایالت نیویورک آمریکا است.

سطح پنجم، با پنج ستاره، عرصه‌هایی با دامنه دید ۱۲/۵ کیلومتر تا ۱/۲۵ کیلومتر را شامل می‌گردد. مثال نمونه در این عرصه پارک مرکزی در شهر نیویورک است.^۱

البته همانطور که در شکل (۱-۳) نشان داده شده است، مراتب ششم و بیشتر را می‌توان ادامه داد، لیکن این پنج طبقه، سطوح مطالعاتی در تحقیقات جغرافیدانان را پوشش می‌دهد. همچنین به این نکته نیز باید توجه داشت که تفاوت سطوح خطی نیست و تفاوت بین سطح دوم و سطح پنجم ۱۰ به توان ۳ است ($10 \times 10 \times 10 = 1000$).

بنابراین جغرافیا با انسان آغاز می‌شود و بدون فعالیت‌ها و رفتارهای انسانی در سطح کره زمین، علم جغرافیا نیز وجود نخواهد داشت. درهم تنیدگی پدیده‌های طبیعی و ساخته دست انسان که در مکان‌های مختلف پدیدار می‌شوند، هسته و علت وجودی

علم جغرافیا است. در تعاریف مختلفی که از جغرافیا ارائه شده^۱ و با توجه به مقدمه‌ای که بیان شد، مفاهیم و عبارات‌های کلیدی زیر را می‌توان بازشناخت:

۱. علم بحث و بررسی سطح زمین و پدیده‌هایی که با آن رابطه علی دارند؛
۲. علم مورفولوژی چشم‌انداز؛
۳. علم مکان‌ها؛
۴. علم پراکندگی؛
۵. علم روابط متقابل انسان و طبیعت؛
۶. علم اکولوژی انسانی؛
۷. علم راهبرد انسان، فضا و منابع؛
۸. علم پراکندگی فضایی، قوانین و روابط فضایی؛
۹. علم روابط متقابل انسان، تکنیک، مدیریت و محیط؛
۱۰. علم تبیین پراکندگی، افتراق و بازساخت مکانی - فضایی پدیده‌ها در ارتباط با ساختار اجتماعی - اقتصادی.

مفاهیم و تعاریف فوق هر یک رابطه نزدیکی با مکتب‌های فلسفی در جغرافیا یعنی جبرگرایی، امکان‌گرایی، احتمال‌گرایی، اثبات‌گرایی، اکولوژیکی، علم فضایی، ناحیه‌گرایی و رادیکالیسم دارند.^۲ به عبارتی دیگر، جغرافیا با توجه به قلمروهای وسیع و گوناگون خود نمی‌تواند تنها به یک تعریف بسنده کند. فضاها و جغرافیایی با حاکمیت شرایط جدید سیاسی، فرهنگی و اقتصادی تغییر می‌کنند و هر جامعه با تأثیرپذیری از عوامل خاص خود فضاها و جغرافیایی جدید جغرافیایی می‌سازد. جغرافیدان به منزله متخصص محیط جغرافیایی، راهگشا، برنامه‌ریز، هدایت‌گر، مشاهده‌گر، آموزش دهنده و سرانجام زندگی بخش مکان‌ها است.

۱-۳. تقسیمات جغرافیا

جغرافیای سیاره زمین را دو عامل طبیعی و انسانی شکل می‌دهند و هر محیط جغرافیایی دارای آثار انسانی و تأثیرات عوامل طبیعی است. همانطور که پیشتر بیان شد

۱. شکویی، حسین (۱۳۷۵) اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا، ص ۱۹-۱۷.

۲. همان، ص ۲۰.

حدود و قلمرو علم جغرافیا ۹

هر یک از این عوامل در بخشی از علوم بشری مطالعه می‌شود. ولی زمانیکه رابطه علت و معلولی بین این دو عامل در شکل‌دهی مکان‌ها مطرح شود، جغرافیا به میدان می‌آید. بنابراین در مطالعه مکان‌ها علم جغرافیا به دو قطب جغرافیای طبیعی و جغرافیای انسانی تقسیم می‌شود.

جدول ۱-۱. شاخه‌ها و گرایش‌های جغرافیا

شاخه	گرایش	تعریف
طبیعی	ژئومورفولوژی	مطالعه اشکال زمین، پیدایش، تکوین و پراکندگی آن‌ها
	اقلیم‌شناسی	طبقه‌بندی و پراکندگی انواع آب‌وهوا و نقش آن در عوامل محیط طبیعی
	جغرافیای زیستی	مطالعه پراکندگی حیوانی و گیاهی در سیاره زمین
	جغرافیای خاکها	بررسی عوامل و مراحل تشکیل انواع خاک و پراکندگی آن‌ها
	هیدرولوژی	مطالعه اشکال مختلف آب موجود در محیط طبیعی و پراکندگی آن
انسانی	جغرافیای اقتصادی	جغرافیای مردمی که برای زندگی کوشش و تقلا می‌کند
	جغرافیای سیاسی	مطالعات سیاسی با دیدگاه‌های فضایی به وسیله ایده‌ها و فنون جغرافیایی
	جغرافیای فرهنگی	تحلیل فرهنگ بشر و تاثیر آن بر محیط طبیعی و سازمان انسانی فضا
	جغرافیای اجتماعی	تحلیل پدیده‌های اجتماعی در فضا
	جغرافیای تاریخی	تحلیل موضوعات جغرافیایی در گذشته

مأخذ تعاریف: شکویی، حسین ۱۳۶۴؛ Johnston et al, 1988; Goudie et al, 1988; Smal & Witherick 1989.

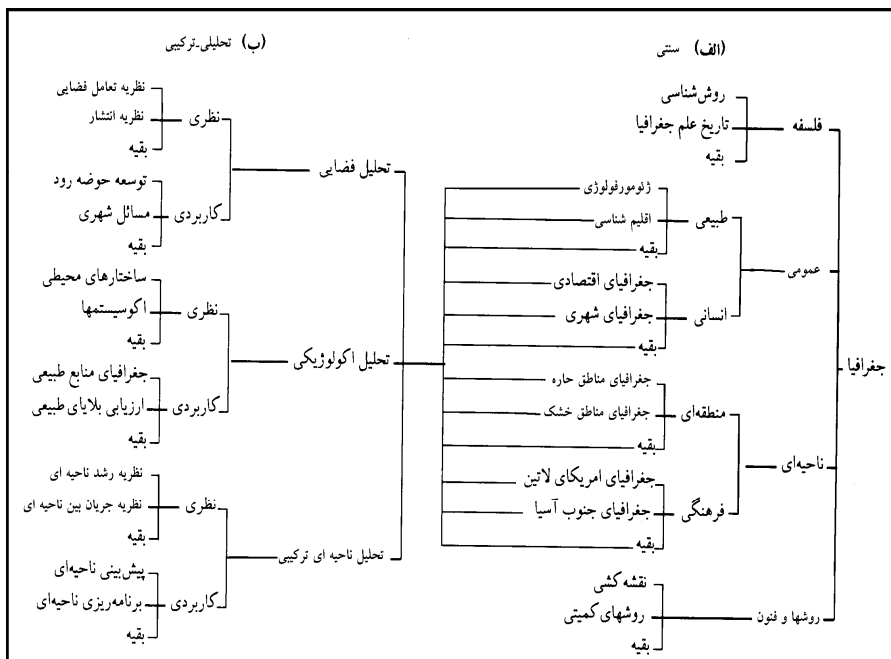
جغرافیای طبیعی، عوامل طبیعی در ساخت مکان‌ها را با هم و در ارتباط با فعالیت‌های بشر بررسی می‌کند. **جغرافیای انسانی،** عوامل و فرهنگ جامعه انسانی را که چهره‌های متضاد در محیط‌های مشابه و متفاوت ایجاد می‌کنند، مطالعه و تحلیل می‌کند. هر یک از شاخه‌های فوق به تناسب ماهیت عاملی که مورد نظر دارند به گرایش‌های مختلفی تقسیم می‌شود. مهمترین گرایش‌های هر دو شاخه اصلی جغرافیا در جدول (۱-۱) آورده شده است.

طبق تقسیمات فوق، عوامل اصلی تقسیم‌بندی جغرافیا، طبیعت و انسان هستند. در تعریف و مفهوم جغرافیا همانطور که بیان شد، بر مکان تاکید می‌شود. براین اساس به‌ویژه در شاخه انسانی جغرافیا، نوعی تقسیم‌بندی مطرح می‌شود که مبنای آن مکان سکونتگاه‌های بشری یعنی روستاها و شهرها است. این تقسیم‌بندی به‌ترتیب زیر به‌ویژه در کشور ما در حال حاضر در اکثر گروه‌های آموزشی جغرافیا در دانشگاه‌ها وجود داشته و دو گرایش جغرافیای انسانی محسوب می‌شوند:

۱. جغرافیای روستایی؛ ۲. جغرافیای شهری.

دو گرایش فوق در حقیقت با سه شیوه رایج زندگی یعنی ایلاتی - عشایری، روستایی و شهری در مکان ارتباط پیدا می‌کند. هر سکونتگاهی که بنابر تعریف نام روستا یا شهر می‌گیرد، در شکل و فرایند ایجاد در بستر محیط جغرافیایی و ویژگی‌های طبیعی و خصوصیات اجتماعی خاصی را نمایشگر است که در دو گرایش جغرافیای روستایی و جغرافیای شهری مورد بررسی قرار می‌گیرند. هر انسانی که در این سکونتگاه‌ها زندگی می‌کند و در هر شاخه علمی که فعالیت می‌کند قبل از هر چیز باید مکان زندگی و تحصیل و فعالیت خود را بشناسد.

بر اساس تقسیم بندی فوق، امروزه تخصص‌هایی در جغرافیا ایجاد شده که نشان دهنده پویایی این رشته علمی متناسب با نیازها و مسایل مطرح در جامعه جهانی است. جدول (۲-۱) آخرین فهرست تهیه شده از این تخصص‌ها را در سال ۱۹۹۷ ارائه می‌دهد. در ساختار داخلی جغرافیا، (شکل‌های ۱-۲ و ۱-۴) یک نوع تقسیم‌بندی در جغرافیای سنتی و بین سطح اول و سطح دوم از مراتب عظمت جغرافیای وجود دارد. در این تقسیم‌بندی، مطالعات بر مبنای مناطق طبیعی و نواحی فرهنگی نیز انجام می‌شود.

شکل ۱-۴. ساختار داخلی جغرافیا (مأخذ: Haggett, 1979, p. 605).

حدود و قلمرو علم جغرافیا ۱۱

جدول ۱-۲. مجموعه تخصص‌های موضوعی جغرافیا در سال ۱۹۹۷ (مأخذ: بهفروز ۱۳۷۸ ص ۳۴-۳۳).

انسانی	طبیعی و زیستی	فناوری
جغرافیای کشاورزی	جغرافیای زیستی	نقشه کشی
بوم شناسی فرهنگی	اقلیم شناسی	روشهای میدانی
جغرافیای فرهنگی	علم زمین	سیستم‌های اطلاعات جغرافیایی
توسعه اقتصادی	پیکرشناسی زمین	تاریخ نقشه‌کشی/نقشه کشی تاریخی
جغرافیای اقتصادی	منابع دریایی	کتابخانه‌داری جغرافیایی
جغرافیای تعلیمی	محیط‌های کوهستانی	روشهای کمی
اداراک محیطی	اقیانوس شناسی	دور سنجی
شبکه نیرو و انرژی	جغرافیای طبیعی	فناوری تدریس
علم محیطی	جغرافیای خاکها	
مطالعات محیطی (حفظ محیط‌زیست)	منابع آب	
جنسیت و جغرافیا	نواحی خشک	
نظریه جغرافیایی		
تغییرات جهانی		
خطرهای تهدید کننده بشریت		
جغرافیای تاریخی		
تاریخ جغرافیا		
کاربری اراضی و حفاظت		
نظریه مکانی		
جغرافیای بازاریابی		
جغرافیای پزشکی		
جغرافیای نظامی		
برنامه ریزی محیطی		
برنامه ریزی ناحیه‌ای		
برنامه ریزی شهری		
جغرافیای سیاسی		
جغرافیای جمعیت		
جغرافیای استراحت و فراغت		
جغرافیای ناحیه‌ای		
جغرافیای منابع		
جغرافیای روستایی		
جغرافیای اجتماعی		
حمل و نقل و ارتباطات		
جغرافیای شهری		
جغرافیای کاربردی		
مطالعات توسعه		
جمع = ۳۵	جمع = ۱۱	جمع = ۵۴
درصد = ۶۴ / ۸۱	درصد = ۲۰ / ۳۷	درصد = ۱۴ / ۸۱
		درصد = ۱۰۰